

Μεταξύ ανάγνωσης και απόγνωσης (σε εποχή κορωνοϊού)

Από τον ΠΕΤΡΟ ΜΑΡΤΙΝΙΔΗ

Robert Service, Ο τελευταίος Τσάρος. Ο Νικόλαος Β' και η ρωσική επανάσταση, μτφρ. Σώτη Τριανταφύλλου, Πατάκη, Αθήνα 2019

Anne Applebaum, Ο κόκκινος λιμός. Ο πόλεμος του Στάλιν εναντίον της Ουκρανίας, μτφρ. Μενέλαος Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2019

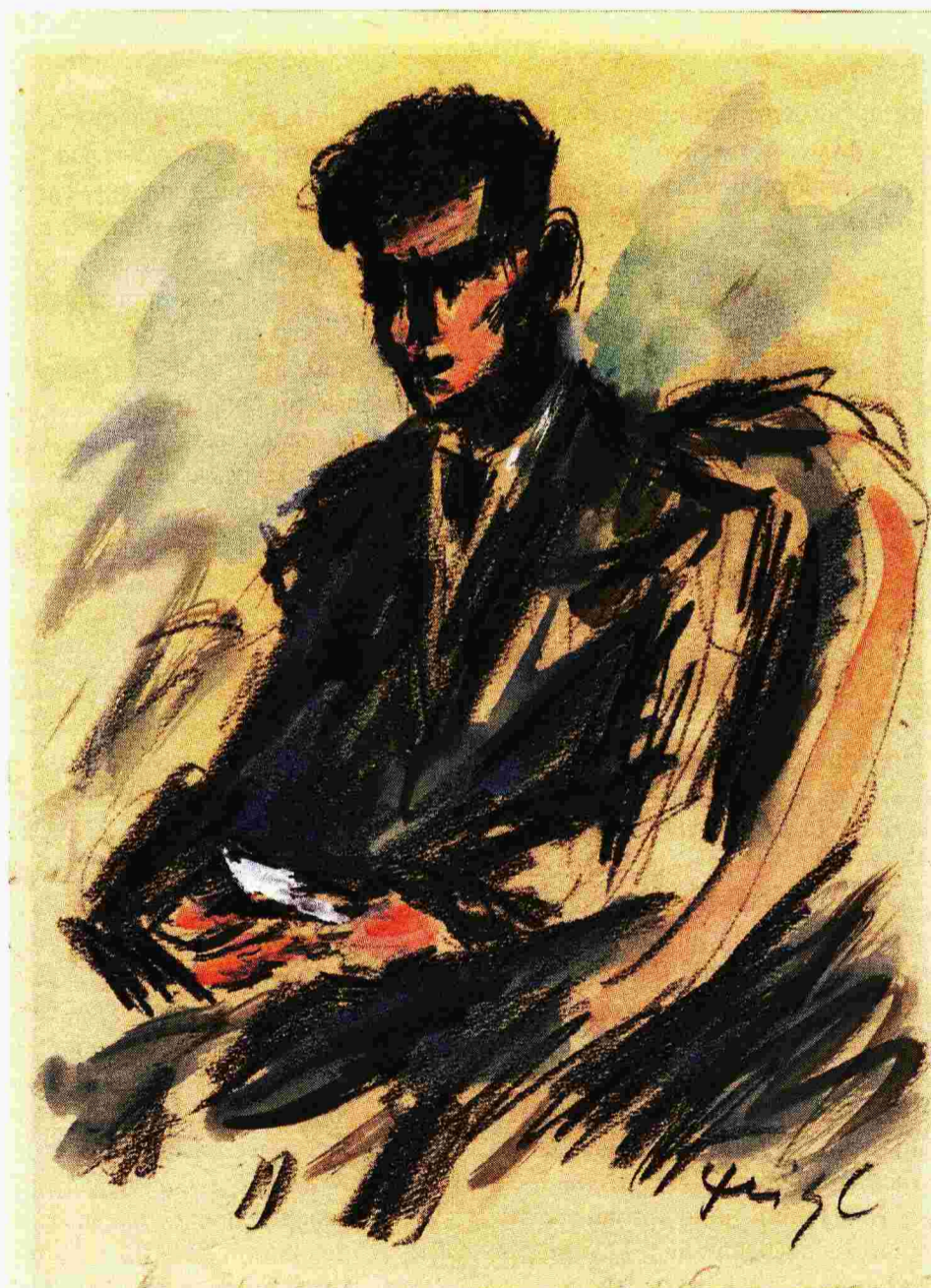
Αλεξέι Τολστόη, Ο δρόμος του μαρτυρίου, μτφρ. Στέλλα Βουρδουμπά, Ικοβόστη, Αθήνα χ.χ. (τρεις τόμοι)

Λουί Αραγκόν, Οι κομμουνιστές, μτφρ. Τίτικα Δημητρούλια, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989-1994 (πέντε τόμοι)

Διαβάστε για να ζήσετε.
(Από επιστολή του Φλωμπέρ, το 1867)

Ένα βιβλίο πρέπει να είναι ο πέλεκυς για την παγωμένη θάλασσα που κουβαλάμε μέσα μας.
(Από επιστολή του Κάφκα, το 1904)

Το 1936, όταν άρχιζε το πραξικόπημα του Φράνκο, ο ισπανός φιλόσοφος Μιγκέλ ντε Ουναμούντο δήλωνε: «Δεν είμαι ούτε φαλαγγίτης ούτε μπολσεβίκος, είμαι μόνος». Και το 1938, όταν η δικτατορία του Μουσολίνι πήρε την πιο τυραννική της μορφή, ο ιταλός φιλόσοφος και κριτικός της τέχνης Μπενεντέτο Κρότσε είχε επίσης δηλώσει: «Δεν είμαι ούτε φασίστας ούτε μαρξιστής, είμαι μόνος». Το πλαίσιο διαφέρει τελείως τώρα, αλλά, σε όλο τον κόσμο, η ιδεολογική μοναξιά έγινε κυριολεκτική. Όσοι δεν είμαστε άρρωστοι, ευτυχώς, ούτε εξασφαλισμένα απρόσβλητοι από τον ιό, είμαστε μόνοι.

Σχέδιο του νεαρού Φραντς Κάφκα από τον Φρήντριχ Φάιγκλ όταν ήταν συμμαθητές στην Πράγα, το οποίο απεικονίζει τον συγγραφέα να διαβάζει. Κάρβουνο και νερομπογιά σε χαρτί. Ο Φάιγκλ σχεδίασε τουλάχιστον τρία πορτραίτα του, αλλά αυτό είναι το μόνο που έφτιαξε όσο ζούσε ο Κάφκα.

Και η πιο λυτρωτική αντιμετώπιση της μοναξιάς, σε κάθε περίπτωση, είναι η ανάγνωση.

Ενόσω ο γραπτός λόγος βρισκόταν στα σπάργανα, σπανίως η ανάγνωση έ-

μενε σιωπηλή. Είτε ο αναγνώστης είχε ακροατήριο (το συνηθέστερο) είτε έστεκε μόνος απέναντι στον πάπυρο ή στην περγαμηνή, η ανάγνωση γινόταν μεγαλόφωνα. Γι' αυτό και το πασίγνωστο α-

πόφθεγμα «scripta manent, verba volant», το οποίο στην εποχή μας σημαίνει «τα γραπτά μένουν, όσα λέγονται χάνονται», ξεκίνησε ως εγκώμιο στον προφορικό λόγο. Σήμαινε ότι τα λόγια της σελίδας μένουν ακίνητα και βουβά, ενώ οι ακουόμενες λέξεις διαθέτουν φτερά και πετούν ελεύθερα. Οι αρχέγονες γλώσσες της Βίβλου –αραμαϊκά κι εβραϊκά– δεν διέκριναν το «αναγιγνώσκω» από το «ομιλείν», ενώ τα νήπια και όσοι σε μεγάλη ηλικία μαθαίνουν ανάγνωση προφέρουν φωναχτά τις λέξεις, ώστε ν' αναγνωρίζουν μέσω του ήχου τις σημασίες τους στα συμβολάκια που βλέπουν στη σελίδα.

Το ζήτημα, βέβαια, δεν είναι αν ο Αμβρόσιος Μεδιολάνων προτιμούσε να διαβάζει σιωπηλός, ενώ ο Αυγουστίνος, ο εν θεολογία και αγιότητα συνάδελφός του, διάβαζε μεγαλόφωνα – πιστός στον Αριστοτέλη, που θεωρούσε τα γράμματα «σύμβολα ήχων, τα οποία εφευρέθηκαν ώστε να μπορούμε να συνομιλούμε με τους απόντες»¹. Το ζήτημα είναι η ίδια η «συνομιλία». Τι παίρνουμε από τον απόντα συνομιλητή και τι του δίνουμε, έστω εν αγνοία του; Ακόμη και στην πιο σιωπηλή ανάγνωση ισχύει η νοουθεσία του ποιητή Μάρκου Βαλέριου Μαρτιάλη, τρεις αιώνες πριν τον Αυγουστίνο, ότι: «Ο στίχος δικός μου είναι, μα, φίλε μου, σαν δυνατά τον πεις / Σου φαίνεται δικός σου, γι' αυτό φρικτά τον κατακρεουργείς!» Έστω και έτσι, λοιπόν, έστω εν αγνοία του συγγραφέα ή με παραναγνώσεις του, η «συνομιλία» μαζί του αίρει τη μοναξιά μας. Όσοι, μάλιστα, έχουν τη βανδαλιστική αλλά αδήριτη έφεση να υπογραμμίζουν αράδες ή να σημειώνουν στο περιθώριο των σελίδων, καθιστούν αυτή τη «συνομιλία» σχεδόν εμπράγματη.

Συνεπώς, στην εποχή που διανύουμε –εποχή οικειοθελών εγκλεισμών σε οικουμενική κλίμακα– η προτροπή του

Φλωμπέρ αποκτά ένα νόημα πολύ πέρα από εκείνο που της έδινε ο συγγραφέας, όταν έγραφε² στην δημοκρατικών φρονημάτων αριστοκράτισσα και θαυμάστριά του Μαρί-Σοφί Λερουαγέ ντε Σαντεπί (Marie-Sophie Leroyer de Chanteprie). Όχι απλώς «διαβάστε για να ζήσετε», αλλά «διαβάστε για να μην παραφρονήσετε».

Το πρόβλημα με αυτές τις ψυχοφειείς «συνομιλίες» είναι ότι όποιο διαθέτουν άφθονο χρόνο επειδή ανήκουν στις λεγόμενες ευπαθείς ομάδες, δεν διαθέτουν συνήθως, ακριβώς επειδή ανήκουν σ' αυτές, εξοικείωση με βιβλία που παρέχονται μέσω ψηφιακών τεχνολογιών. Δεκαετίες θητείας στην υλική επαφή με τον όγκο κάθε βιβλίου, το βάρος του, την αφή του χαρτιού, την οσμή της βιβλιοδεσίας του κι εκείνο το κράτημα καλοξυμένου μολυβιού στο άλλο χέρι, σαν μαπακέτα μαέστρου (έστω κι αν μόνη μελωδία είναι το θρόισμα του γυρίσματος των σελίδων), δεν αντισταθμίζονται από την ψυχρότητα μιας οθόνης. Όπως και το τριγύρισμα μεταξύ πάγκων και ραφιών ενός βιβλιοπωλείου, οι υποδείξεις του βιβλιοπώλη και οι πιθανές επιφυλάξεις του υποψήφιου αγοραστή ή οι τυχόν ανταλλαγές αξιολογήσεων με άλλους πελάτες, δεν αντισταθμίζονται από τις (μόνιμα εκθειαστικές) προτάσεις των εκδοτικών οίκων στο Διαδίκτυο³.

Λύση, έτσι, είναι η επάνοδος στα ράφια της βιβλιοθήκης του καθενός. Αυτή, τουλάχιστον, ήταν η δική μου λύση (και συγγνώμη που γι' αυτήν μόνο γράφω). Στο ξεκίνημά της μάλιστα, ενόσω κατέβαζα αγαπημένα βιβλία, χρόνια στην ίδια θέση, ή άλλα που θυμώμουν ότι τα διάβασα, με τις υπογραμμίσεις να το επιβεβαιώνουν, αλλά ελάχιστα κρατούσα στη μνήμη μου από το περιεχόμενό τους, η όλη επίδοση είχε κάτι από «Frankenstein revisited». Ιδίως αν συνυπολογιστεί το αναγκαίο ξεσκόνισμα.

Έτσι κι αλλιώς, για την πλατωνική αντίληψη (με τις εξηγήσεις του Σωκράτη στον Φαίδρο), οι γραπτές λέξεις απλώς «θυμίζουν» στον αναγνώστη εκείνα που ήδη ξέρει. Κάτι που επαληθεύεται απολύτως όταν ξαναδιαβάζουμε βιβλία που είχαμε προ πολλού διαβάσει. Από τον όψιμο Μεσαίωνα, όμως, αναγνώστες όπως ο Ρισάρ ντε Φουρνιβάλ αμφισβήτησαν την αφετηριακή παντογνωσία της ψυχής κι αντιπρότειναν ότι, στη σύντομη ζωή τους, άνθρωποι που επιθυμούν τη γνώση πρέπει να βασιστούν στη γνώση που συνέλεξαν άλλοι, προγενέστεροι, προκειμένου να αυξήσουν τη δική τους⁴. Δεν έχω πρόβλημα να προτιμήσω τον γάλλο φιλόσοφο και τροβαδούρο του 13ου αιώνα από τον «θείο Πλάτωνα», αρκεί να περιληφθούν και τα μυ-

Ένοπλοι μπολσεβίκοι φρουρούν σιταποθήκη στην Ουκρανία.

θιστορήματα στην «αύξηση των γνώσεων»⁵. Άλλωστε, η επάνοδος στα ράφια της βιβλιοθήκης μου δεν έκανε σχετικές διακρίσεις.

Την ελαφρώς νεκρόφιλη «λύση» μου, λοιπόν, την καθόρισαν τα δύο βιβλία που είχα προλάβει ν' αγοράσω πριν κλείσουν τα βιβλιοπωλεία: Ο τελευταίος Τσάρος, του Ρόμπερτ Σέρβις, και Ο κόκκινος λιμός, της Αν Άπλμπαουμ. Το ότι και τα δύο είχαν πρωτοεκδοθεί το 2017 μάλλον δεν είναι σύμπτωση. Άμεσα ή έμμεσα αφορούν τη σοβιετική επανάσταση, που συμπλήρωνε την εκατονταετηρίδα της. Ούτε το ότι οι μεταφράσεις τους κυκλοφόρησαν ταυτόχρονα, δυο χρόνια μετά, βλέπω ως σύμπτωση. Τόσο παίρνει για ξένα βιβλία με καλές κριτικές να εκδοθούν και στα ελληνικά. Σύμπτωση, χωρίς αμφιβολίες, είναι το ότι τράβηξαν το αγοραστικό μου ενδιαφέρον την παραμονή των μέτρων για τον κορωνοϊό. (Εκτός εάν κάτι στο σύμπαν με έστρεψε σε κείμενα περί μαζικών θανάτων, ενόψει κύματος μαζικών θανάτων που ήδη πλησιάζει!).

Τα συγκεκριμένα βιβλία τα είχα δει και νωρίτερα. Προτίμησα όμως άλλα τότε. Οι συνθήκες παραίτησης του τσάρου Νικόλαου Β' μετά την επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1917, ο επί κυβερνήσεως Κερένσκι περιορισμός του και της οικογένειάς του στο ανάκτορο του Τσάρκαγε Σελό, μέχρι τον Αύγουστο, η μεταφορά τους στο Τομπόλσκ, όπου τους βρήκε η Οκτωβριανή Επανάσταση, η νέα μεταφορά τους στο Γεκατερίνμπουργκ, τον Απρίλιο του 1918, και η αιφνιδιαστική εκτέλεσή τους στις 17 Ιουλίου, χωρίς μια δίκη που θα διέσωζε τα πέντε παιδιά, τον γιατρό και τρεις ακολούθους τους, μου ήταν ήδη γνωστά⁶.

Και το βιβλίο του Σέρβις, ωστόσο, άξιζε προσεκτική ανάγνωση καθεμιάς από τις 400 σελίδες του, χάρη στην πληρότητα των τεκμηρίων για το πώς κατέληξε ο Νικόλαος Β'. Με λεπτομέρειες για το τι έλπιζε τους τελευταίους μήνες, τι βιβλία διάβαζε και πόσο συνειδητούσε ότι πλήρωνε παλιές ή πρόσφατες αποφάσεις της δικής του πολιτικής. Όπως και με σημαντικά τεκμήρια για την επιμονή του Λένιν «να μη νικήσουμε απλώς τον εχθρό, αλλά να τον εκμηδενίσουμε» (βλ. σ. 281).

Όσο για το θέμα του βιβλίου της Άπλμπαουμ, μου ήταν επίσης γνωστό κι από αλλού⁷. Αλλά Ο κόκκινος λιμός άξιζε ακόμη περισσότερο προσεκτική ανάγνωση των δικών του 400 σελίδων. Πριν φτάσει στο «Χολοντομόρ» –το ολοκαύτωμα τεσσάρων εκατομμυρίων Ουκρανών νεκρών από πείνα, την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1933–, η διεθνούς φήμης ιστορικός ξεκινά με μίαν αναδρομή στη συμβολή των ουκρανών χωρικών στην επανάσταση του 1917. Αναλύει εκεί τον αντιφατικό ρόλο που έπαιξαν αναρχοκομμουνιστές πολέμαρχοι όπως ο Νέστορ Ιβάνοβιτς Μαχνό, με το να βοηθούν τους μπολσεβίκους κατά των «Λευκών», ως το 1919, και να τους πολεμούν μετά, στη δημιουργία κολχόζ. Τα στοιχεία που παραθέτει, ειδικά για τις περιοχές που δραστηρικά αντιστάθηκαν στα κολχόζ, είναι συγκλονιστικά. Περιοχές οι οποίες σε παλιότερες περιόδους πλήττονταν λιγότερο από ξηρασίες έγιναν οι περιοχές με τα περισσότερα θύματα το 1932-33. Αποδεικνύοντας, έτσι, πόσο στυγνά πολιτικός ήταν ο συγκεκριμένος λιμός και κατευθυνόμενος από τον Στάλιν, με στόχο να εκρωσώσει τους απειθαρχούς Ουκρανούς. Κάτι που εξηγεί γιατί «ακόμη και Εβραίοι Ουκρανοί καλωσόρισαν τα γερμανικά

στρατεύματα», όταν τον Νοέμβριο του 1941 η Βέρμαχτ καταλάμβανε την Ουκρανία (βλ. σ. 310), αφού την έλευση των Γερμανών την ταύτιζαν με την αποκολεκτιβοποίηση. Όπως, επιπλέον, εξηγεί τις ταραγμένες σχέσεις Ρωσίας-Ουκρανίας μέχρι τις μέρες μας.

Συναρπαστικά στην ανάγνωσή τους, τα δύο βιβλία κάλυψαν το πρώτο δεκαήμερο εθελούσιου εγκλεισμού. Νέα επίσκεψη σε βιβλιοπωλείο αποκλειόταν, έμενε η επάνοδος στη βιβλιοθήκη μου, όπως έλεγα στην αρχή. Κι εκεί έπαιξαν τον ρόλο τους τα μόλις προηγούμενα πονήματα. Η δόση αντικομμουνισμού ήταν αρκετή, κάτι θα έπρεπε να τη μετριάσει. Είχα μάθει αρκετά για το πώς ο Λένιν συγκάλυψε τον ρόλο του στην εκτέλεση των Ρομάνοφ, ξεκινώντας από τη δολοφονία του μεγάλου δούκα Μιχαήλ στις 13 Ιουνίου 1918, και πώς ο Στάλιν συγκάλυψε τον δικό του, εικοσιπέντε χρόνια μετά, στην εξόντωση των Ουκρανών. Χρειάζομαι και κάτι φιλοκομμουνιστικό, όχι όμως και να επιστρέψω σε δοκίμια του Γκέοργκ Λούκατς, σαν το Ιστορία και ταξική συνείδηση, ή στο Ιμπεριαλισμός και Επανάσταση, του Ενβέρ Χότζα.

Έτσι κατέφυγα στη μυθοπλασία. Χάρη σε αυτήν, άλλωστε, πολλοί άνθρωποι της γενιάς μου στραφήκαμε στην Αριστερά (με τις δεξιές κυβερνήσεις στην Ελλάδα του 1950-1960 και τη Χούντα, ως αποκορύφωση, να ενισχύουν αυτή τη στροφή). Επί περίπου τριάντα χρόνια βρίσκονταν στη βιβλιοθήκη μου το τρίτομο μυθιστόρημα του Αλεξέι Τολστόι Ο δρόμος του μαρτυρίου και το πεντάτομο του Λουί Αραγκόν Οι κομμουνιστές. Επαρκής αριθμός σελίδων για να καλύψει όλο τον Απρίλιο, με το επιπλέον προσόν να έχω εγκαταλείψει την ανάγνωση και των δύο στη μέση – τον Τολστόι στην αρχή του β' τόμου, τον Αραγκόν στο τέλος του α'. Στις δεδομένες συνθήκες, η «revisitation» γινόταν σχεδόν επιβεβλημένη.

Το ωραίο είναι ότι δεν μετάνιωσα που τα «ξαναδιάβασα» (ξεκινώντας τα πάλι από την αρχή), μα ούτε και για το ότι τα είχα εγκαταλείψει μετάνιωσα. Ίσως αυτή να είναι η μοίρα ανολοκληρωτων σχέσεων που ολοκληρώνονται μετά από δεκαετίες.

Ο Αλεξέι Τολστόι αποτελεί περίπτωση προικισμένου ομορπονιστή, φανερό κι από την εξέλιξη της τριλογίας του. Ο α' τόμος, με τίτλο «Οι αδελφές», παρουσιάζει τις κόρες ενός γιατρού στην παρόχθια του Βόλγα πόλη Σαμάρα, με τα αισθηματικά τους προβλήματα στην περίοδο 1914-1917. Η μεγάλη, η Κάτια, παντρεμένη

με δικηγόρο, απατά τον άνδρα της μ' έναν ποιητή, ενώ η μικρότερη, η Ντάσα, συναντά τον έρωτα της ζωής της στο πρόσωπο νεαρού μηχανικού, που διακρίνεται για τη γενναιότητά του στον τσαρικό στρατό όταν αρχίζει ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Στον β' τόμο, με τίτλο «1918», ο μηχανικός αλλάζει πεποιθήσεις κι αναδεικνύεται ήρωας και στον «κόκκινο στρατό», ενώ η Κάτια, έχοντας εγκαταλείψει δικηγόρο σύζυγο και ποιητή εραστή, ερωτεύεται έναν αξιωματικό που, πιστός στον τσάρο, κατατάσσεται στον «στρατό εθελοντών», οι οποίοι πολεμούν τους Μπολσεβίκους στην Ουκρανία. Μέσα στις συγκρούσεις,⁸ τα δυο ζεύγη χάνονται. Αλλά στον γ' τόμο, «Το σκυθρωπό πρωινό», αλλάζει κι ο αξιωματικός πεποισθήσεις και, μετά από φοβερές περιπέτειες, καταφέρνει να βρει την Κάτια στη Μόσχα και οι δυο τους την Ντάσα, με τον δικό της αγαπημένο. Για να καταλήξουν όλοι μαζί –αδελφές και μπατζανάκηδες– να παρακολουθούν την παρουσίαση του προγράμματος εξηλεκτρισμού της Ρωσίας, ενώπιον των Λένιν και Στάλιν, με προοπτική «να τελειώσει η εκμετάλλευση του ανθρώπου απ' τον άνθρωπο», όπως λέει η τελευταία φράση του μυθιστορηματος.

Διόλου παράξενο που το βιβλίο κέρδισε «βραβείο Στάλιν» το 1943. Είναι ένα περιπετειώδες διπλό love story, δοξάζει τα κομμουνιστικά ιδεώδη χωρίς να κρύβει τα μαρτύρια που συνεπάγεται η εκπλήρωσή τους, πληροί τα κριτήρια του σοσιαλιστικού ρεαλισμού όσο το περιβόητο *Πώς δεινότανε τ' ασάλλι* και διαθέτει πολύ πιο έντεχνη πρόζα από του Νικολάι Οστρόβσκι. Γόνος αριστοκρατικής οικογένειας, με μητέρα μακρινή συγγενή του Ιβάν Τουργκένιεφ και πατέρα μακρινό συγγενή του Λέοντος Τολστόι, ο Αλεξέι ήταν πράγματι προικισμένος. Ο δρόμος του μαρτυρίου περιέχει εξαιρετικά καλογραμμένες σελίδες (εξ ου η χαρά του «ξαναδιαβάσματος»). Πλην όμως ο συγγραφέας είχε πάρει το μέρος των «Λευκών» στην επανάσταση. Μετά την οριστική τους ήττα, το 1920, βρέθηκε εμιγκρές στο Παρίσι, αρχικά, κι έπειτα στο Βερολίνο. Αλλά η έντονη νοσταλγία της πατρίδας και η μεσολάβηση του Μαξιμ Γκόρκι του επέτρεψαν να γυρίσει στη Μόσχα όπου, υποχρεωτικά, έβαλε την πένα του στην υπηρεσία του Στάλιν. Για να καταστεί, όπως έθεσε ο Τζορτζ Όργουελ, «μια λογοτεχνική πόρνη».

Σύμφωνα με τις χρονολογίες στο τέλος κάθε τόμου, ο Τολστόι έγραψε τον

α' τόμο το 1921, το 1927-28 τον β' και το 1941 τον γ'. Με τους ήρωες να μετατρέπονται από «Λευκοί» σε «Κόκκινους», η πλοκή περιέχει πολλά αυτοβιογραφικά στοιχεία. Από τη μεριά του, ο Λουί Αραγκόν έγραψε τους *Κομμουνιστές* μεταξύ 1949-1951, με τη δράση να καλύπτει 17 μήνες, από Φεβρουάριο 1939 ως Ιούνιο 1940, δηλαδή την περίοδο από το σύμφωνο Μολότοφ-Ρίμπεντροπ ως τη γαλλική ήττα από τους Ναζί, κι άρα περίοδο κατά την οποία ο Τολστόι ολοκλήρωνε τον *Δρόμο του μαρτυρίου*. Η πιο σημαντική σύγκλιση των δυο συγγραφέων, πάντως, είναι στις φιλοκομμουνιστικές θέσεις και την πρόθεση να βάλουν τους αναγνώστες τους να αφουγκραστούν τον τριγμό των μηχανισμών της ιστορίας, σε στιγμές και σε τόπους όπου αυτός κορυφώνεται.

Αλλά ενώ ο Τολστόι αξιοποιεί το αφηγηματικό του ταλέντο σε μια μυθοπλασία σοσιαλιστικού ρεαλισμού –με θετικούς ήρωες, θριαμβευτές ακραίων συγκρούσεων–, ο Αραγκόν πειθαρχεί το δικό του ποιητικό ταλέντο σε μια σχεδόν κινηματογραφική γραφή: με παραθέσεις σκηνών από ένα τεράστιο κοινωνικό ψηφιδωτό που

κινείται *en bloc*, χωρίς πρωταγωνιστές (μα με τα πρόσωπα που ξεχωρίζουν ως πιο έτοιμα για αντίσταση στον ναζισμό να είναι κομμουνιστές). Τις παραθέσεις διέπει ένα «διαλεκτικό μοντάζ» σαν του Αϊζενστάιν, καθώς αντιπαραβάλλονται μιζέρια-χλιδή, ιδιοτέλεια-ανιδιοτέλεια, αμφιβολία-εμπιστοσύνη κ.λπ. Με την προσθήκη στρατιωτικών χαρτών μάλιστα, στον δ' και ε' τόμο, ώστε ο ιστορικός ενεστώς της αφήγησης να δέσει με την τοπογραφική εικόνα, και με μια αιφνίδια παρέμβαση του συγγραφέα (σ. 269, τόμ. ε'), όπου εξηγεί τις πηγές ενός επεισοδίου. Γιατί όχι; Σε κάποιον που ξεκινά από το Νταντά και τους Σουρεαλιστές, δεν θα άρμοζε η δημιουργία ηρώων οι οποίοι ξεκινούν τσαρικοί κι εξελίσσονται σε μπολσεβίκους⁹.

Παρά ταύτα, πίσω από τις διάσπαρτες ψηφίδες, με την πληθώρα φανταστικών ή αυθεντικών προσώπων που εμφανίζονται στη διάρκεια των κρίσιμων 17 μηνών, δεν υπάρχει παρά ένας στόχος. Πίσω από νεαρές αστές που διαβάζουν Μπαλζάκ ή πίσω από συνδικαλιστές που υπερασπίζονται εργατικές κατακτήσεις, πίσω από φλύαρους διανοούμενους που αναρωτιούνται αν φταίει η ίδια η Πολωνία για τη διχοτόμηση της μεταξύ Γερμανών-Ρώσων, «αφού

